



UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक २६ - जून २०२४ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● पुरवणीअंक : २६

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा
- प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ.हेमंत एस. दलाल
- डॉ.राजू भदाणे
- डॉ.कमलेश बेडसे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
ई-मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

अंक मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-; सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.



- ३७ नंदुरबार जिल्ह्यातील कृषी व बिगर कृषी उद्योगांची स्थिती आणि त्यात अनुसूचित जाती व जमातीच्या मालकीच्या आस्थापनांची स्थितीचा अभ्यास - १) प्रा.डॉ.रमेश राजाणी, तळोदा, जि.नंदुरबार
२) प्रा. अभिमन्यू धोंडगे, तळोदा, जि.नंदुरबार ----- १६८
- ३८ आदिवासी समुदायाच्या विशिष्ट सामाजिक व सांस्कृतिक परंपरा
- १) प्रा.अनिता पाडवी, खापर, जि.नंदुरबार; २) प्रा.डॉ.माधव कदम, नंदुरबार ----- १७२
- ३९ आदिवासी समुदायाची शैक्षणिक स्थिती - प्रा.नरेश धुर्वे, नागपूर ----- १७७
- ४० साठोत्तरी मराठी साहित्यातील भटक्या-विमुक्त जातीजमातींचे चित्रण
- प्रा. डॉ.अतुल देशमुख, भडगाव, जि.जळगाव ----- १८२
- ४१ आमची श्रीवाणी विशेषांकातील आदिवासी समाजाचे सामाजिक आणि संस्कृती जीवन
- १) प्रा.डॉ.विनोद उपरवट, धुळे; २) प्रा. अश्विनी माळी, नंदुरबार ----- १८६
- ४२ उलगुलान चळवळीचे समाजशास्त्रीय अन्वेषण : मुंडा प्रतिकार आणि वसाहतकालीन भारतातील सांस्कृतिक पुनरुत्थान
- १) राकेश पाटील, विसरवाडी, ता.नवापूर; २) प्रा.डॉ.राजू भदाणे, तळोदा, जि.नंदुरबार. --- १९२
- ४४ वाहरु सोनवणे यांच्या साहित्यातील आदिवासी समाजजीवनाचे वास्तव दर्शन
- प्रा.उसा वळवी, तळोदा, जि.नंदुरबार ----- १९८
- ४५ आदिवासी स्त्री आणि आदिवासींसाठी नवे राष्ट्रीय धोरण
- प्रा.नरेश धुर्वे, नागपूर. ----- २०३





साठोत्तरी मराठी साहित्यातील भटक्या-विमुक्त जातीजमातींचे चित्रण

डॉ. अतुल मधुकरराव देशमुख

साहाय्यक प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, भडगाव, जि. जळगाव - ४२४१०५

ईमेल - atuldeshmukh156@gmail.com; भ्रमणध्वनी - ९७६६३३८३६६

सारांश :

साठोत्तरी मराठी साहित्यात भटक्या-विमुक्त जातीजमातींचे चित्रण विविध साहित्य प्रकारांतून केले गेले आहे. सन १९६० नंतरच्या साहित्यिकांनी भटक्या-विमुक्त समुदायांचे जीवन, संघर्ष, संस्कृती आणि अस्थिरता यांचे वास्तववादी चित्रण साकारले. चारुता सागर, दादासाहेब मोरे, महादेव मोरे, आणि कचरू गिन्हे यांनी त्यांच्या कथांमधून या समुदायांची वेगवेगळी रूपे उभी केली. कादंबऱ्यामध्ये रणजीत देसाई व नामदेव ढसाळ यांनी या जातीजमातींच्या जीवनाची सखोल मांडणी केली. आत्मकथनांतून दया पवार, लक्ष्मण माने, दादासाहेब मोरे आणि अन्य लेखकांनी स्वतःच्या अनुभवांद्वारे भटक्या-विमुक्तांचा जीवनसंघर्ष व सामाजिक स्थिती उलगडली आहे. या साहित्यिक योगदानाने मराठी साहित्य सामाजिक आशयाने समृद्ध झाले.

बिजशब्द :

साठोत्तरी, साहित्य, भटक्या-विमुक्त, जातीजमाती, साहित्यप्रवाह.

प्रस्तावना :

सन १९६० नंतरच्या मराठी साहित्यात विविध साहित्य प्रवाह उदयाला आले. त्या प्रवाहांच्या मागे त्या त्या वर्गसमूहांच्या चळवळींची प्रेरणा होती. त्या प्रवाहांच्या व चळवळींच्या माध्यमातून मराठीत कधीही आले नव्हते असे जीवन चित्रण या साहित्याच्या माध्यमातून आपल्यासमोर आले.

प्रस्थापितांच्या साहित्यात दलितांचे सर्वसामान्य माणसांचे भटकंती करणाऱ्या भटक्या विमुक्तांचे प्रतिबिंब कुठेच दिसत नाही याचा असा परिणाम झाला की, मराठी साहित्यात १९६० ते १९८५ या काळात दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, भटक्या विमुक्तांचे साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, जनवादी साहित्य असे अनेक साहित्य प्रवाह उदयास आले आहेत. या सर्व साहित्य प्रवाहांनी मराठी साहित्य हे सामाजिक आशयाच्या अंगाने समृद्ध बनविले. यापैकी भटक्या विमुक्तांचे साहित्य हे एका

(१८२)

वेगळ्या धाटणीचे आणि वेगळ्या स्वरूपाचे साहित्य आहे. अनेक अभ्यासकांनी भटक्या विमुक्तांचे साहित्य हे दलित साहित्यच आहे असा विचार मांडला. या काळात भटक्या विमुक्त समुदायातील अनेक लेखक मोठ्या प्रमाणात विविध साहित्य प्रकारांमधून लेखन करत होते. यातूनच पुढे भटक्या विमुक्तांच्या साहित्य चळवळीचा उदय झाला. त्यामुळे अनेक लेखक, कवी, कथाकार, कादंबरीकार मोकळेपणाने लिहू लागले. साहित्याच्या माध्यमातून आपले जीवनानुभव जगासमोर मांडू लागले. त्यामुळे भटक्या विमुक्त जातीजमातींचे साहित्य हे जीवनाशी निगडित असे वास्तव साहित्य मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाले.

अ) साठोत्तरी कथांमधील भटक्या विमुक्तांचे चित्रण:

साठोत्तरी मराठी साहित्यातील कथा यवतमाळ प्रकारात भटक्या विमुक्तांचे चित्र मोठ्या प्रमाणात आलेले आहे. सन १९६० पूर्वी श्री माटे अण्णाभाऊ साठे, व्यंकटेश माडगूळकर आणि शंकराव खरात यांनी आपल्या कथांमध्ये भटक्या विमुक्तांचे चित्रण समर्थपणे केले. त्यांच्यानंतर चारुता सागर, दादासाहेब मोरे, महादेव मोरे, कचरू गिन्हे यांनीही आपल्या कथांमधून भटक्या विमुक्तांचे चित्रण केलेले दिसते.

ग्रामीण कथा लेखकांमध्ये चारुता सागर हे एक महत्त्वाचे कथाकार आहेत. चारुता सागर यांना आपल्या प्रवासात जे विविध स्वरूपाचे अनुभव आले त्यांनी ते आपल्या कथांमधून मांडले आहेत. चारुता सागर यांच्या 'नागीण' या कथासंग्रहात ग्रामीण जीवनाच्या अनुषंगाने भटकंती करणाऱ्या भटक्या विमुक्तांचे चित्रण आलेले आहे. त्यांच्या 'वाट' या कथेत पारधी या भटक्या विमुक्त जातीचे चित्रण येते तर याच कथासंग्रहातील 'पुंगी' या कथेत प्रत्यक्ष मृत्यूशी सामना करत जीवन जगणाऱ्या गारुडी समाजाचे चित्रण आले आहे. चारुता सागर यांनी 'ढोलगं' या आपल्या कथेत डोंबारी समाजातील जीवन उभे केले आहे. भटक्या जमातीतील एक उत्कृष्ट आणि पहिली प्रेमकथा म्हणून 'ढोलगं' या कथेचा विचार करता येईल. चारुता सागर यांच्या 'निवाडा' या कथेत नंदीवाल्या समाजाचे चित्रण येते. कथेतील नंदीवाला

पुरवणी अंक-२६. मार्च २०२४

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.06



आज़ादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 06, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar



Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email – madhyabharti2016@gmail.com

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला उद्योजकांची दशा आणि दिशा47
प्रा. डॉ. बी. एस. भालेराव	
स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्रियांचे शिक्षण क्षेत्रातील वाटचाल51
प्रा. डॉ. भामरे नानजी दगा	
बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील तत्त्वज्ञान55
डॉ. दीपक निवृत्ती बावस्कर	
A STUDY OF WOMEN EMPOWERMENT IN NANDURBAR DISTRICT THROUGH WOMEN SELF HELP GROUPS58
Dr. G. M. Morey	
REPRESENTATION OF WOMEN'S STRUGGLE THROUGH VARIOUS ROLES IN POST-INDEPENDENT INDIAN ENGLISH NOVEL64
Dr. Jitendra B. Patil	
स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान67
डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे	
जळगाव जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून स्मिता वाघ यांनी केलेले कार्य - एक अभ्यास72
डॉ. किशोर शिवलाल पाटील	
WOMEN IN TRADE AND INDUSTRY IN POST-INDEPENDENCE ERA : HINDRANCES AND THEIR REDRESS77
Dr. Mahendra U. Ingole	
स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका एक अध्ययन80
प्रा. डॉ. नितीन रामदास बडगुजर	
GOURADEVI: THE UNSUNG TRIBAL LEADER OF THE CHIPKO MOVEMENT (1925-1991)84
Dr. Prakash M. Masram	
अनाथांची आई : सिंधुताई सपकाळ88
डॉ. आर. आर. पाटील	
CAREER OF WOMEN IN INDIAN POLITICS: AN EFFICACY91
Dr. Rajendra S. Korde	
स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चित्रकर्त्या/ शिल्पकर्त्या यांचे कलाक्षेत्रातील योगदान94
डॉ. राजेश्री कुलकर्णी	

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला उद्योजकांची दशा आणि दिशा

प्रा. डॉ. बी.एस. भालेराव, अर्थशास्त्र विभाग, सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य आणि विज्ञान
महाविद्यालय भडगाव जि. जळगाव

सारांश

भारतीय समाज रचनेमध्ये स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करतात. राजकारण, धर्मकारण समाजकारण किंवा औद्योगिक क्षेत्र असो स्त्रियांनी देशाच्या विकासात मोलाची भर घातली आहे. तरीही भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना कमी लेखले जाते. त्यांच्या क्षमतेबाबत शंका घेतली जाते. त्यांच्या कार्यक्षमतेवर प्रश्न चिन्ह उपस्थित केले जातात. वर्तमान काळात इंद्रा नुई, मुजुमदार, अग्रवाल, इत्यादी भारतीय महिला उद्योजकांचा डंका विश्वात गाजत आहे.

मुख्य संबोध : उद्योजक, स्त्री उद्योजक, भारतीय कुटुंब व्यवस्था, समाज रचना.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. भारतातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील उद्योजक महिलांच्या वास्तविक परिस्थितीचे अध्ययन करणे.
२. भारतीय स्वातंत्र्योत्तर महिला उद्योजकांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
३. भारतीय स्वातंत्र्योत्तर महिला उद्योजकांच्या प्रगतीसाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन निबंध हा द्वितीयक सामग्रीवर आधारित आहे. ज्यामध्ये अनेक संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, जर्नल्स, मासिके, नियतकालिके, वेबसाईट अनेक शासकीय व अशासकीय प्रकाशित तसेच अप्रकाशित अहवाल आणि तसेच पीएचडी प्रबंध इत्यादीचा उपयोग केला आहे.

प्रस्तावना: प्राचीन, मध्ययुगीन काळातील स्त्रियांच्या तुलनेत स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली आहे. राज्यघटनेने महिलांना अधिक सुरक्षित हक्क आणि अधिकार दिल्यामुळे ह्या सुधारणा घडवून आल्या आहेत. राज्यघटनेच्या कलम १४ नुसार पुरुष आणि स्त्रियांना समान अधिकार, १५ (i) नुसार लिंग आधारित भेदभाव समाप्त करणे. १५ (iii) नुसार राज्य महिलांसाठी विशेष कायदा करणार. १६ (ii) नुसार राज्य कोणत्याही रोजगारांबाबत भेदभाव करणार नाही. त्याचप्रमाणे समान वेतन कायदा १९७६, अक्षील प्रस्तुतीकरण निषेध कायदा १९८६ यासारखे अनेक कायदे व योजना राबवून महिला सबलीकरण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये पुरुषप्रधान संस्कृतीने महिलांना पुरुषांपेक्षा कमी दर्जा दिला आहे. महिलांनी केवळ घर सांभाळणे एवढेच काम करावे अशी अपेक्षा समाजाकडून केली जाते. पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात की, ज्या देशात स्त्रियांची प्रगती होईल तो देश प्रगतिशील समजावा. डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांच्या मते, महिला सबलीकरणातून चांगल्या देशाची उभारणी होते.

भारतीय स्त्रियांनी स्वातंत्र्यलढयामध्ये तसेच सांस्कृतिक उभारणीत मोलाची भर घातली आहे. महिला उद्योजकांचे विकसनशील देशांमध्ये आर्थिक विकासात महत्त्वाचे योगदान आहे. त्या पुरुषांपेक्षा अधिक प्रामाणिकपणे आणि चांगल्या रीतीने व्यवसाय करू शकतात. त्यांच्याकडे सहनशक्ती निर्णय क्षमता उपजतच असते त्यामुळे त्या अधिक प्रभावशाली उद्योजक म्हणून नाव रूपास येऊ शकतात. १९९१च्या जनगणनेप्रमाणे १९८१ च्या तुलनेत १९९१ मध्ये महिला उद्योजकांचे प्रमाण दुपटीने वाढले आहे. भारतीय महिला उद्योजकांमध्ये बहुतांश महिला ह्या अल्प-कौशल्य न्यून-तंत्रज्ञान आणि कमी उत्पादन देणाऱ्या उत्पादनांमध्ये गुंतलेल्या आहेत. १९९९ मध्ये २९,५,६८० स्त्रिय-उद्योजक अस्तित्वात होत्या.

जगामधील १२६ मिलियन स्त्रिया उद्योजक आहेत. राष्ट्रीय नमुना सर्वेनुसार भारतातील एकूण व्यवसायांमधील स्त्री उद्योजकांचा वाटा १४ टक्के आहे. त्यामध्ये २० ते ३० वयोगटातील जवळपास ५८% स्त्री उद्योजक आपला स्वतःचा व्यवसायात गुंतलेल्या आहेत. भारतातील ७१ टक्के महिला उद्योजक किमान पाच लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देतात. भारतातील २२ ते २७ मिलियन लोकांना स्त्री उद्योजक प्रत्यक्ष रोजगार पुरवितात.

उद्योजक या मराठी शब्दाचा इंग्रजीमध्ये Entrepreneur असा अर्थ होतो. Entrepreneur ही संज्ञा फ्रेंच भाषेतील entreprendre या संज्ञा वरून घेतली आहे. ज्याचा अर्थ 'हाती घेणे' असा होतो. सोळाव्या शतकामध्ये उद्योजक ही संज्ञा लष्करी मोहीम हाती घेणारा या अर्थाने वापरली गेली. कालांतराने फ्रान्समध्ये शेतकऱ्यांना उद्योजक संबोधले गेले. अठराव्या शतकापासून उद्योजक म्हणजे जोखीम स्वीकारणारी, व्यवसाय करणारी व्यक्ती असा अर्थ रूढ झाला.

उद्योजकाची व्याख्या:



UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक २६ - जून २०२४ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● पुरवणीअंक : २६

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा
- प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ.हेमंत एस. दलाल
- डॉ.राजू भदाणे
- डॉ.कमलेश बेडसे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०

ई-मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com

rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

अंक मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-; सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.



अनुक्रमणिका

- १ एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेचे कुपोषण निर्मुलनातील योगदान : महाराष्ट्र राज्य आणि नंदुरबार जिल्हा यांचा तुलनात्मक अभ्यास (सन २०२०-२०२३) - डॉ.राहुल जगदेव, नंदुरबार ----- ५
- २ आदिवासी आणि भटक्या विमुक्त समुदायांच्या सर्वकष विकासासाठी शासनाच्या विविध उपाययोजना - १) प्रा.राजेंद्रकुमार गव्हाळे, खामगाव, जि.बुलढाणा; २) उज्वला महाजन, भुसावळ, जि.जळगाव १३
- ३ आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी आदिवासी सहकारी वित्तीय संस्थांची कामगिरी : एक अध्ययन - १) प्रा. मंगला पाटील, २) डॉ.अविनाश निकम, शहादा, जि.नंदुरबार. ----- १६
- ४ पश्चिम विदर्भातील कृषी आधारीत लघुउद्योगांच्या व्यवस्थापनावर जागतिकीकरणाच्या परिणामांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन - १) योगेश बोरा, ; २) प्रा.डॉ. एम. सी. डाबरे, अकोला. ----- २०
- ५ खान्देशातील आदिवासी-जनजीवन व सांस्कृतिक परंपरा : एक शोध - १) प्रा.सुलताना पटेल, धरणगाव; २) प्रा.डॉ.मधुचंद्र भुसारे, चोपडा, जि.जळगाव ----- २४
- ६ मीना समाजाचा इतिहास आणि संस्कृती - नमो नारायण मीना, धुळे. ----- २८
- ७ आदिवासी व भटक्या विमुक्त जमातींच्या आर्थिक विकासात प्रधानमंत्री आवास योजनेचे योगदान - १) मनीषा नगराळे, अक्कलकुवा; २) डॉ.प्रशांत बोबडे, तळोदा, जि.नंदुरबार ----- ३४
- ८ जळगाव जिल्ह्यातील मनरेगा योजनेतील अनुसूचित जाती-जमाती व इतर मागासप्रवर्गांचा सहभागाचा अभ्यास - १) साईनाथ उमरीवाड, ऐनपूर, ता.रावेर, जि.जळगाव; २) डॉ.नंदाजी सातपुते, गडचिरोली --- ३८
- ९ भटक्या जमातीतील पिढीजात व्यवसाय करणाऱ्या भोई जमातीची आर्थिक स्थिती : जळगांव शहरातील व्यष्टि अध्ययन - १) डॉ.बाळू भालेराव, भडगाव; २) सुबोध वाकोडे, जळगाव ----- ४३
- १० ऐतिहासिक धार्मिक स्थळ अस्तंभा ऋषी शिखर - १) प्रा.उषा पावरा, तळोदा, जि.नंदुरबार; २) प्रा.डॉ. राजेंद्र काकुस्ते, अक्कलकुवा, जि.नंदुरबार ----- ५१
- ११ नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांची प्रतिकूल परिस्थिती त्यांचे आरोग्य आणि पोषण स्थितीचा एक भौगोलिक आढावा - डॉ. पराग तट्टे, तळोदा, जि.नंदुरबार ----- ५४
- १२ आदिवासी जीवन व मराठी साहित्य - प्रा.डॉ. शारदा मोरे, नगाव, जि.धुळे ----- ६०
- १३ नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंखेच्या स्त्री-पुरुष लिंग-गुणोत्तराचा भौगोलिक अभ्यास - डॉ. अमोल भुयार, नंदुरबार. ----- ६५
- १४ आदिवासींची इ.स.१८०० ते इ.स.१८५७ दरम्यानच्या ब्रिटीशांच्या विरोधातील उठावाची कामगिरी - डॉ. आशिष वाघ, नंदुरबार ----- ७०
- १५ नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा अभ्यास - डॉ. संदीप गरूड, तळोदा, जि.नंदुरबार. ----- ७२
- १६ मराठी निवडक चित्रपटातील आदिवासी व भटक्या विमुक्त स्त्री-केंद्री भूमिकांचे विश्लेषण - १) रुपाली जगताप, नंदुरबार; २) डॉ. माधव कदम, नंदुरबार. ----- ७९
- १७ माध्यमिक विद्यालयातील इ. ८ वीच्या विद्यार्थ्यांमधील व्यक्तिमत्व विकासाकरीता उपक्रमाची निर्मिती व त्याच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास - १) संदीप सोनवणे; २) डॉ.गौरी पाटील, नवापूर, जि.नंदुरबार ----- ८३



भटक्या जमातीतील पिढीजात व्यवसाय करणाऱ्या भोई जमातीची आर्थिक स्थिती : जळगांव शहरातील व्यष्टि अध्ययन

डॉ. बाळू श्रावण भालेराव

सहयोगी प्राध्यापक

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख महाविद्यालय, भडगाव.

सुबोध महादेव वाकोडे

संशोधक विद्यार्थी

क. ब. चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

Email : subodhwakode@gmail.com; मो.नं. ९४२२०९३१३५

गोषवारा :

भटकंती करून आपला उदरनिर्वाह भागविणाऱ्या जमाती वर्तमानात भटक्या जमाती म्हणून ओळखल्या जातात. या भटक्या जमातीमधील भोई ही एक जमात होय. भारतात राजेशाही असण्याच्या कालावधीमध्ये राजे-महाराजे, राजघराण्यातील स्त्रिया, सरदार व त्यांच्या स्त्रियांची पालखी वाहून नेण्याचा व्यवसाय करणारी ही जमात राजेशाही संपुष्टात आल्यानंतर उदरनिर्वाहासाठी मासेमारी व मासेविक्री, गाढवाच्या साह्याने जड माल वाहून ने-आण करणे, डांगरवाडी किंवा कलिंगडवाडी लावणे, चणे-फुटाणे दाळ्या-लाह्या तयार करून विकणेही कामे करू लागले. वर्तमान स्थितीत जळगाव शहरातील भोई जमातीतील पिढी उच्चशिक्षित असूनही नोकरी न मिळाल्यामुळे पिढीजात व्यवसायात गुंतलेली आहे. पिढीजात व्यवसाय त्यांना कमीपणाचे वाटत नसून व्यवसायाबाबत त्यांचा सकारात्मक दृष्टिकोन आढळून येतो. पिढीजात व्यवसाय करणाऱ्या व्यावसायिकांच्या जीवनमानात सकारात्मक वाढ झाली आहे. परंतु आजही त्यांना स्वतःचे दुकान नाही बहुतांश लोक फुटपाथवर आपला व्यवसाय करतात. जळगांव शहरातील भोई समाजाचा पिढीजात व्यवसायामुळे आर्थिकदृष्ट्या मध्यमवर्गीय गटात यांचा समावेश होतो. इतर व्यवसायातील अजाणतेपण, मोठ्या व्यवसायासाठी भांडवलाची कमतरता इत्यादी कारणांमुळे हा समाज आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नाही. व्यवसायाभिमुख उच्चशिक्षण घेण्याकडे कल, आधुनिक पद्धतीने मासेमारी व विपणन, व्यवसायासाठी सरकारद्वारे भांडवलाची उपलब्धता व इतर उपायांमुळे या जमातीच्या आर्थिक स्थितीत अधिक बदल घडून आणता येणे शक्य आहे.

शोध संज्ञा :

भोई जमाती, भटकंती, पिढीजात व्यवसाय, भटक्या जमाती, जळगाव शहर.

प्रस्तावना :

अश्मयुगात मानव शिकार करून उपजीविका भागवत असे व त्यासाठी भटकंती करीत असे. जसजसा मानवी बुद्धीचा विकास होत गेला तसतशी मानवाची प्रगती होऊन कृषिचा शोध लागल्यामुळे स्थिर जीवन जगू लागला. मानवी विकास १) शिकारीसाठी भटकंती २) पशुपालनासाठी भटकंती व ३) स्थायी जीवन या टप्प्याने होत गेला. स्थायी जीवनाच्या अवस्थेतही काही मानव समूह उदरनिर्वाहासाठी भटकत आहेत, अशा समूहांना भटके समुदाय किंवा भटक्या जमाती म्हणतात. ह्या प्रत्येक भटक्या समुदायाची एक विशिष्ट जीवनप्रणाली असून त्यांच्या रूढी-परंपरा, देव-देवके, जातपंचायतीचे नियम, मर्त्यक्य विधी, राहणीमान यांमध्ये काही प्रमाणात साम्यता आढळते. भारतीय समाज सुमारे ६००० जाती-जमातींमध्ये विभागला असून प्रत्येक जाती-जमातीची एक स्वतंत्र अशी जीवनप्रणाली या देशात कार्यरत आहे. पूर्वी गावगाड्यात जातीनुसार कामाची विभागणी केलेली आढळते, बारा बलुतेदार व अठरा अलुतेदार जाती गावगाड्यात त्यास नेमून दिलेले कार्य करीत असत. त्यांना पिढीजात व्यवसायाव्यतिरिक्त इतर व्यवसाय करण्यास धार्मिक कायद्याने मनाई होती. या गावगाड्याचा भाग नसणाऱ्या जाती-जमातीची तीन भागात विभागणी करता येते. १) जंगलात वास्तव्य करून मूळ संस्कृतीची जपवणूक करणाऱ्या आदिवासी जमाती. २) गावकुसाबाहेर वास्तव्य करून राहणाऱ्या अस्पृश्य जाती. ३) गावगाड्याचा भाग नसणाऱ्या परंतु गावगाड्याच्या सहाय्याने भटकंती करून पिढीजात व्यवसाय करणाऱ्या भटक्या जमाती. स्वातंत्र्योत्तर

संशोधक

• वर्ष : ९२ • जून २०२४ • पुरवणी विशेषांक ०९



अन्यायाचा सामर्थ्याने ! मग असा संहार केला
वाघाच्या वाघनखांनी ! शन्नूला ठार केला..



प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे



UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ०९ - जून - २०२४ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९९ ● पुरवणीअंक : ०९

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. एच. ए. महाजन ● डॉ. अनिल पाटील ● डॉ. पी. एस. प्रेमसागर

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७९, ९४०४५७७०२०

ई-मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com

rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

अंक मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-; सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे २१.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी संपादक, अतिथी संपादक, राजवाडे मंडळ व शासन
सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

- १ शिवछत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण एक अभ्यास
- डॉ. नीता पाटील, भुसावळ, जि.जळगाव ----- ४
- २ राजे छत्रपती शिवाजी महाराज आणि यशस्वी युद्ध मोहीमा
- प्रा. डॉ. पंडीत चौधरी, मुक्ताईनगर, जि.जळगाव ----- ०८
- ३ छत्रपती शिवाजी महाराज : एक अलौकिक व्यक्तित्व
- प्रा. डॉ. प्रकाश साळुंके, साक्री, जि.धुळे. ----- ११
- ४ छत्रपती शिवाजी महाराजांचे राजस्व व शेती विषयक धोरण
- प्रा. डॉ. राजेंद्र खंडाईत, पालांदूर (चौ.), ता.लाखनी, जि.भंडारा ----- १५
- ५ शिवकालीन जहाजबांधणी उद्योग - प्रा. डॉ. रमेश जाधव, शिरपूर, जि. धुळे ----- २०
- ६ शिवकालीन उद्योगनिती एक अध्ययन - प्रा. सविता जावळे, मुक्ताईनगर, जि.जळगाव. ----- २४
- ७ शिवकालीन समाज
- १) प्रा. डॉ. इस्माईल शेख, २) प्रा. पी. पी. लढे, मुक्ताईनगर, जि.जळगाव. ----- २७
- ८ शिवरायांचे शेतीविषयक धोरण : काल आणि आज - प्रा. डॉ. संतोष शेलार, नाशिक. ----- ३३
- ९ शिवकालीन न्यायव्यवस्था - प्रा. डॉ. शिल्पा शेते, पाबळ, ता.शिरूर, जि.पुणे ----- ३७
- १० छत्रपती शिवाजी महाराजांची युद्धनिती व लष्करनिती - प्रा. सुनिल पाटील, शहादा, जि.नंदुरबार - ४२
- ११ छत्रपती शिवाजी महाराजांची कल्याणकारी राज्य संकल्पना
- प्रा. डॉ. सुनिता मनवर, शेंदुरजना, ता. मनोरा, जि.वाशिम ----- ४६
- १२ छत्रपती शिवाजी महाराज : इतिहास एक, विचार प्रवाह अनेक
- १) तेजल पाटील, २) प्रा.डॉ. जुगलकिशोर दुबे, जळगाव ----- ४८
- १३ शिवकाळातील उद्योग आणि व्यापार - १) नितीन व्हटकर, २) हनमंत तेलसंग, सोलापूर. ----- ५६
- १४ युगप्रवर्तक राज्यकर्ते - छत्रपती शिवाजी महाराज
- १) प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमोडे, जेऊर २) प्रा. अजित चव्हाण, पुणे ----- ६०
- १५ छत्रपती शिवाजी महाराजांचे लष्करी प्रशासन - १) प्रा. डॉ. शरद भामरे; २) योगेश हिरे, धुळे - ६३
- १६ Hindavi Swarajya: Cultural Implications
- Prof. Ajaykumar Lokhande, Dombivali, Dist. Thane ----- ६८
- १७ Portrayal of Chatrapati Shivaji Maharaj's Character in Marathi Popular Culture-Ballads
- Dr. Anil Patil, Muktainagar, Dist. Jalgaon ----- ७१
- १८ Marathas and their Unsung Heroines - Prof. Dr. Anita Kumari, Chapra, Bihar - ७६
- १९ The Portrayal of Chhatrapati Shivaji Maharaj in Marathi Literature
- Dr. Dnyaneshwar Chavan, Sakri, Dist. Dhule ----- ७९
- २० Chhatrapati Shivaji Maharaj's Swarajya for State Administration and Management
- An Economic Perspective - Dr. Harish Badwaik, Akola ----- ८२
- २१ Leadership Threats Of Chhatrapati Shivaji Maharaj Reflected In Shivraj Bhushan
- Prof. Dr. Jahagirdar Salunkhe, Sakri, Dist. Dhule ----- ८६



- २२ Reflection of the Indian Philosophy, 'Vasudhaiva Kutumbkam'in Ruskin Bond's Selected Short Stories - Dr. Nilesh Malichakar, Sakri, Dist.Dhule ----- १०
- २३ Relevance of Chatrapati Shivaji Maharaj in Contemporary Social Development - Dr. Prashant Bhosale, Jalgaon ----- १३
- २४ Investigation into Shivkalin and contemporary methods of rainwater harvesting - Rajendra Chaudhari, Muktainagar, Dist.Jalgaon ----- १६
- २५ A Comparative Study of Emotional Intelligence and Psychological Well-being Among Single Children -1) Dr. Seema Bari, Faizpur; 2) Dr. Shashikant Khalane, Dhule १००
- २६ Shivaji Maharaj and the Communal Harmony: An Overview - Prof. Dr. Sk. Golum Masum, Bolpur, Dist.Birbhum, West Bengal ----- १०५
- २७ Chhatrapati Shivaji Maharaj: A Psychological Exploration of Leadership and Legacy - Prof. Dr. Shubhangi Gosavi, Nasik ----- १११
- २८ Water Management Policy of Chhatrapati Shivaji Maharaj - Dr. Jagdishbhai Patel, Kachhal, Tal.Mahuva, Dist.Surat ----- ११५
- २९ The London Mission's Educational Heritage in Bangalore : A Historical Overview - 1) Jane D'Souza, Bengaluru; 2) Dr. Nirmal Raju, Mangalgangotri, Karnataka ११८
- ३० Multilingualism During the Era of Chatrapati Shivaji Maharaj: A Review - 1) Pandurang Patil; 2) Dr. Anil Patil, Muktainagar, Dist.Jalgaon ----- १२५
- ३१ Secular Policy Of Chhatrapati Shivaji Maharaj (With Special Reference To Contemporary Foreign Travelogues) - Prof. Dr. Pankajkumar Prensagar, Muktainagar, Dist. Jalgaon ----- १२९
- ३२ Governance, Media And Reforms Then And Today In Jammu & Kashmir - Prof. Dr. Patric Rajkumar, Bangalore, Karnataka ----- १३४
- ३३ Social Reforms of Chhatrapati Shivaji Maharaj - 1) Pradeep Kadam, Chikhli, Dist.Pune; 2) Prof. Dr. Vinita Basantani, Pune - १३७
- ३४ Chhatrapati Shivaji Maharaj: A Trailblazing Social Reformer - Sangeeta Kadam, Goa ----- १४०
- ३५ Chhatrapati Shivaji Maharaj: A symbol of Religious Harmony - Dr. Shanku Maharaj Mondal, Bolpur, West Bengal ----- १४५
- ३६ Tracing the Character of Chhatrapati Shivaji Maharaj through the Study of Ranjit Desai's Shreemanyogi - 1) Shivaji Patil, Bhadgaon; 2) Dr. Anil Patil, Muktainagar १४८
- ३७ Understanding Chhatrapati Shivaji's Political Leadership And Administrative Innovations - Dr.Sukla Mandal, Burdwan ----- १५१
- ३८ Chhatrapati Shivaji Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar from the Lens of Pratapsing Bodade - 1) Uday Adhagale 2) Dr. Anil Patil, Muktainagar ----- १५७
- ३९ Resurrecting the Past of Marathas: Exploring Late Medieval Temples and Marathi Inscriptions of Mukhai Village, Maharashtra - 1) Dr. Vijay Sarde, Kalburgi, Karnataka; 2) Prof. Shivaji Waghmode, Jeur --- १६१
- ४० Analysis of Tourism Industry Role in the Regional Development of Nasik and Dhule Districts - Dr. Sachin Gowardhane, Sakri, Dist. Dhule ----- १७०





Tracing the Character of Chhatrapati Shivaji Maharaj through the Study of Ranjit Desai's Shreemanyogi

Dr. Anil Pandharinath Patil

Assistant Professor

Department of English

MTES' Smt. G. G. Khadse College, Muktainagar, Dist.- Jalgaon (MS)

Mr. Shivaji Chapa Patil

Assistant Professor

Department of English,

S. R. N. Deshmukh College Bhadgaon, Dist.- Jalgaon (MS)

Abstract :

The present paper aims to trace the character, qualities and strengths of Chhatrapati Shivaji Maharaj, as depicted in Ranjit Desai's novel Shreemanyogi. Chhatrapati Shivaji Maharaj is a legendary King, an ideal King, a king of people and founder of democracy, in real sense. The concept of Swaraj was fully observed in Chhatrapathi's rule- where freedom, national pride, love for own culture, traditions and respect for all religions are some of the striking features of his character. The interaction between Chhatrapati Shivaji Maharaj and his citizens is an example of strong bonding between king and his subjects. Before the birth of the legendary king the entire Hindustan was dominated by foreign Muslim emperors and there was chaos all over the Hindustan. The character of Chhatrapati Shivaji Maharaj stands for free breathes; free lives where there are voice of nativity and religious freedom to all castes and sects. The emotional dialogues between various characters in the novel are full of zeal, energy, heart- touching and excitement.

Keywords :

Swaraj, Unity is the strength, Guerrilla warfare, King of common people, Sacrifice of life.

Introduction :

Ranjit Desai is basically Marathi writer and few of his works have been translated into English. He was influenced by a Bengali writer Sharadchandra Chaterji and a German writer Stephen. The novel Shreemanyogi, originally written in Marathi language, is highly acclaimed that brought

both- name and fame to the writer. It is translated into English by Mr. Vikrant Pandey, entitled as Shriman Yogi, in 2017. The setting used in the novel is mainly Maharashtra- the land that was exploited by tyranny of the Mogal Sultanate.

Analysis :

The novel begins when Shahji Raje, father of Chhatrapati Shivaji, is standing near Junner, a town in Pune district. Jijabai is pregnant then and carrying Shivaji in her womb. All over Maharashtra there were cries of the poor and common men, chaos and famine before the birth of Chhatrapati Shivaji Maharaj. The motherhood, sisterhood and womanhood were in danger. In the realm of the Sultanate all were troubled by the intrigues and skirmishes. The novel Shreemanyogi is an account of the life and history of the greatest Maratha King Chhatrapati Shivaji Maharaj. To give the justice to the subject in a more correct way the author has refereed to many historical documents to give the touch of reality to the fictional work- Shreemanyogi. Though, it is not a book of history but the real historical events are waived with actions and dialogues between different characters. The writer Ranjeet Desai has taken lot of efforts in the Portrayal of the protagonist of the novel i.e. Chhatrapati Shivaji Maharaj, beyond the kingship- as a human being, a good son and husband, a friend and a responsible King. He is portrayed as a multidimensional character in the novel. He is an ideal king, who established the Swaraj (people's empire) and for the purpose fought with many enemies even his own kith and kins.